TERMINOLOGINIAI ETIUDAI, RECENZIJOS

IŠ LIETUVIŲ KALBOTYROS TERMINŲ ISTORIJOS

1. *Raidė*

Termino pavadinti rašto ženklui prireikė jau M. Mažvydui, kuris savo „Katekizme" (1547) išspausdino ir pirmąjį lietuvišką elementorių „Pigus ir trumpas mokslas skaityti ir rašyti". Šiame vos 4 puslapių skaitymo pamokyme randame raidės ir pagrindinių jų (kartu ir garsų) skyrių terminus. Rašto ženklą Mažvydas laikė pagrindiniu skaitymo elementu ir pavadino jį naujadaru *skaitytinė*: *Skaitytiniu ira 27. Didʒas...Maβas...*

Pagal darybą *skaitytines* galima gretinti su tokiais dalyvių vediniais: *adytinis, dažytinis, dėvėtinis, penėtinis, mergautinis, kapotinis* ir pan. Tokie žodžiai vartojami kaip būdvardžiai. Tiesa, yra kelios dešimtys priesagos *-tinis, -ė* veiksmažodinės ypatybės turėtojų pavadinimų, artimų veiksmo rezultato bei objekto pavadinimams[1]. Tarp šių vedinių – nemažai ir naujadarų: *auklėtinis, įgaliotinis, rinktinė, statytinis, sumuštinis.* Iš senesnių minėtina *rokuotinė* „skaičiaus ženklas" R 408, N, K. Nors ir retos darybos šis Mažvydo naujadaras, tačiau greta vėliau sudarytų jo sinonimų *skaitytinės* išsilaikė palyginti ilgai – net iki XIX a. pradžios.

Pirmiausia jis vartojamas B. Vilento „Enchiridiono" vertime (1579): „... *vertais mus padarė urėdą daryti naujo testamento ne skaitytinės, bet dvasės. Nesa skaitytinė užmuš, bet dvasia atgydo*" Vln ElO3[2]. Kitas Rytų Prūsijos religinių raštų vertėjas S. Vaišnoras 1600 m. išleistame „Margaritos Teologikos" vertime taip pat vartojo *skaitytines*: *Anabaptistai... apjuokė mokslą dangiškąjį, kaip skaitytinę numirusią* MT5; ... *pagalei pačios skaitytinės* (t. y. raidiškai)... MT150.

Truputį pakeistą šio naujadaro formą *skaitydinė* vartojo ir J. Bretkūnas Biblijos vertime (rankraštis apie 1590 m.): *Iki dangus* ir *žemė praeis, nepraeis mažiausia skaitydinė nė krapelė nuog zokano* BBMt5, 18; žr. dar PvR2, 29, 2PvK3, 6, 2PvK3, 7. Randame šiame vertime ir vyriškos giminės formą: *Bet buvo ir užrašymas parašytas ant jo skaitydiniais griekiškais* BBLuk23, 38. Tokios darybos vedinių lietuvių kalboje, rodos, nėra[3]. Kodėl J. Bretkūnas „tobulino" M. Mažvydo naujadarą, atspėti sunku.

---

[1] Žr. Lietuvių kalbos gramatika, I, 1965, p. 323, 571.

[2] Senųjų raštų rašyba ir šaltinių santrumpos tokios pat, kaip ir akademiniame „Lietuvių kalbos žodyne".

[3] Su formantu *d* yra tik būdvardinė priesaga *-ūdinis*, vartojama įvairioms obuolių rūšims žymėti.

Skaitytinė keletą kartų (3 kartus skliausteliuose pridedama ir *litera*) pavartota ir S. Bytnerio Naujojo testamento vertime (1701), žr. BtPvR2, 29. Su *litera* skliausteliuose vartojama dažniau, žr. PvR7, 6, 2PvK3, 6, 2PvK3, 7. Kitais panašiais atvejais, kur Naujojo testamento vertėjai vartoja raidės sąvoką, Bytneris mintį nusakydavo kitokiais žodžiais: *žymelė* Luk16, 17, Mt5, 18, *jota* Mt5, 18.

Kaip vokiečių kalbos *Buchstabe* atitikmenį, *skaitytines* į savo žodynus įdėjo ir pirmieji Rytų Prūsijos žodynų autoriai. *Skaitytines* randame Krauzės vokiečių-lietuvių kalbos žodyno (XVII a.) rankraštyje (105 p.), XVII a. pab. žodyno „Clavis Germanico-Lithvana" rankraštyje, žr. CI7, 405, J. Brodovskio „Lexicon Germanico-Litvanicum" (XVIII a. pr.) rankraštyje (301 p.). F. W. Hako žodyne „Vocabularium..." (1730) greta *skaitytinė* (116 p.) pridėtas ir sinonimas *raštelis* (165 p.). Pilypas Ruigys „Deutsch-Littauisches Lexicon..." (1747), be ankstesnių terminų *skaitytinė* ir *raštelis* R87, pateikė dar du naujadarus: analogišką vedinį *rašytinė*[4] (ir žodžių junginį *rašytines sudėmi*) ir kitokios darybos vedinį *raštinėlis* (žr. lizdą *rašau*). Visi šie naujadarai pakartoti ir K. Milkaus žodyne „Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Wörterbuch" (1800), žr. p. 218, 240 ir 114. Tik prie *skaitytinės* (žr. lizdą *skaitau*) pridėta pastaba, kad tai esąs nelabai suprantamas žodis (nicht sehr verständlich), o prie *raštinėlio* (žr. lizdą *rašau*) — nelabai žinomas (nicht sehr bekannt).

XIX a. Rytų Prūsijos elementoriuose buvo vartojamas M. Mažvydo naujadaras *skaitytinė*, pvz., Naujas Pibelis, arba Knygelės, iš kurių Kudikiai gal išsimokinti Skaitytines pažint... (apie 1839 m.) ir vokiečių kalbos *Buchstabe* perdirbinys *bokštavas*, žr. Naujas Pibelis, arba Knygelės, iš kurių Kudikiai gal išsimokintis Bokštavus pažint... (1808)[5]. *Skaitytinės* vartojamos ir ten leidžiamuose laikraščiuose: *Apačioj stambiomis skaitytinėmis to abrozdo vardas padrukavotas* LC1879, 41. Biblijose greta *skaitytinių* (2PvK3, 6) vartojami ir kiti naujadarai: *rašytinė* (PvR7, 6) ir *raštelis* (Mt5, 18, Luk16, 17). Juos randame 1816, 1863, 1895, net 1931 metų leidime.

Dėl to šiuos terminus, kaip *Buchstabe* atitikmenis, randame įdėtus ir į G. Neselmano (1851) bei F. Kuršaičio žodynus (1870, 1883): *skaitytinė* N474, K376, KI267; *rašytinė* K346, KI267; *raštelis* N429, *bokštavas* KI267. G. Neselmano žodyne randame dar sinonimą *raštinė* ir pakartotus P. Ruigio mažybinius naujadarus *raštinėlis* ir *raštinėlė* (429 p.).

XIX a. Vilniuje leidžiamuose elementoriuose ir gramatikose *skaitytines* randame tik K. Nezabitauskio „Naujame moksle skaitymo" (1824): ... *džiaugdamose tais abrozdeliais, arba paveikslais, ... išmoksite skaitytinių, arba literų* (pratarmė); *skaitytinės sudėtos* (3 p.) ir K. Kasakauskio „Kalbrėdoje liežuvio žemaitiško" (1832).

Lietuvoje leidžiamuose raštuose jau nuo M. Daukšos „Postilės" (1599) iki XIX a. pabaigos beveik ištisai vartojamas iš lenkų kalbos paimtas lotyniškas terminas *litera* (žr. DP141, 373, 423, SD33, 134 ir kt.) ir aplietuvinta jo formą *litara*. Abi šios formos buvo vartojamos dažniausiai ir „Aušroje".

---

[4] Šiaurės rytų Lietuvoje žinomas žodis *rašytinis* „žardo stiebas, stulpas", kuris, tur būt, sietinas su *rašyti* reikšme „daryti ženklą, brėžti brūkšnį", plg. J. Otrębski, Wschodniolitewskie narzecze twereckie, I, p. 179.

[5] Žr. Lietuvos TSR bibliografija, I, Vilnius, 1969, p. 447–448.

Tačiau lietuviškų gramatikų autoriai, pradėję sudarinėti lietuviškus terminus, kūrė ir *literos* atitikmenis. S. Daukantas „Prasmoje lotynų kalbos" (1837) ir elementoriuje (1842) vartojo naujadarą *rodbalsė*. Šis darinys retos darybos (plg. *sėbiržė*, *sravažolė*). Dažnesni yra atvirkščios komponentų tvarkos – daiktavardžio ir veiksmažodžio dariniai (pvz., *musmirė*, *šienpiovys*, *duobkasys*, *kelrodis* ir pan.). Dėl to ir pasekėjų turėjo nedaug: *rodbalsę* vartojo J. Juška „Kalbose lietuviško liežuvio" (1861), ją randame užfiksuotą G. Neselmano (319 p.), F. Kuršaičio (357) ir M. Miežinio (208 p.) žodynuose. Kitas S. Daukanto įvestas terminas *balsė*, lenkų kalbos *głoska* vertinys, raidei ir balsei vadinti buvo vartojamas ir plačiau. Kaip *literų* sinonimą jas vartojo J. Juška „Ištarime raštženklių" – brolio Antano liaudies dainų leidinių (1880, 1883) rašybos komentaruose. *Balsėmis* raides vadino ir M. Miežinis savo gramatikoje (1886).

K. Jaunius savo kalbinės veiklos pradžioje (dar mokydamasis Kauno kunigų seminarijoje 1871–1875 m.) straipsnių rankraščiuose vartojo naujadarą *balsrodis: Balsrodis* (kitaip vadinamas *raidė*, lot. *litera*) *yra matomas ženklas kokio norintais garsnio*: *a*, *b*, *d*, *ir kt*[6]. Atrodo, kad šis terminas taip ir liko rankraščiuose, plačiau jis nebuvo vartojamas. Geresnio likimo susilaukė kitas K. Jauniaus naujadaras *raštženklis*, sudarytas apie 1878 m.[7], kurį jis vartojo dėstydamas lietuvių kalbą Kaune nuo 1885 m.[8]. Šį populiarios darybos naujadarą perėmė J. Juška ir vartojo jį minėtuose brolio surinktų dainų leidinių rašybos paaiškinimuose „Ištarimas raštženklių" (1880) ir „Raštženkliai" (1883). Randame šį terminą ir periodinėje spaudoje, pvz., „Aušroje" (1884, 287), „Lietuviškoje ceitungoje" (1887, 38), „Tėvynės sarge" (1899 m. priedo p. 20) ir atskiruose leidiniuose, pvz., A. Jakšto „Mūsų alfabeto klausimas" (1914). Vieno kito autoriaus *raštženkliai* vėliau buvo vartojami ir skyrybos ženklų reikšme, pvz., A. Lelio „Lenkų ir lietuvių kalbos žodyne" (1912) *punktuacja* verčiama junginiu *raštženklių statymas*.

Prieš įsigalint dabartiniam raidės terminui XIX a. pabaigoje spaudoje greta *litaros* buvo vartojami ir ankstesni Rytų Prūsijos ir Lietuvos raštų autorių naujadarai. Pavyzdžiui, „Aušros" 1 numerio straipsnelyje „Žodelis del Prūsų lietuvninkų", be *litarų*, randame ir *skaitines* (2 k.), *rašytines* (2 k.), *rašmenes* (1 k.): *Dabar jau visas svietas pripažino, kad lotyniškosios litaros* (*skaitytinės*, *rašytinės*, *rašmenės*) *geresnės ir gražesnės yra ir akių teip negadina* 1883, 21. Vienas iš tokių naujadarų buvo *rašmenė*, dgsk. vard. *rašmenės*[9]. Kuriant jį, matyt, buvo derintasi prie *literos* ir jos lietuviškų atitikmenų *skaitytinė*, *rašytinė* moteriškosios giminės. Tačiau ilgainiui šis naujadaras buvo pakeistas į vyriškosios giminės formą *rašmuo*, dgsk. vard. *rašmenys*[10]. Tokios darybos žodžių daugiau yra vyriškosios giminės,

[6] Žr. K. Jauniaus rankraščius Respublikinės bibliotekos rankraštyne F23–16, p. 95, taip pat 57, 73, 74. Rankraščių sąsiuvinis rašytas 1870–1873 m.

[7] Žr. minėtus K. Jauniaus rankraščius Respublikinėje bibliotekoje F23–17, p. 2. Šis terminas vartojamas ir laiške A. Juškai (1879.III.6) apie jo dainų rašybą, žr. LTI549–562.

[8] Žr. 1897 m. Dorpate hektografuotas jo lietuvių kalbos paskaitas, pavadintas „Lietuviškas kn. Jaunio kalbomokslis".

[9] Šio termino daugiskaitos forma kituose numeriuose įvairuoja: greta ... *apie įvedimą rusiškų rašmenių į mūsų knygas* rašoma ... *rusiškos rašmenys negali būti vartojamos mūsų knygose* A 1883, 81.

[10] Iš pradžių buvo vartojama forma *rašmens*, žr. „Jablonskio raštai", III, p. 80. Tokią formą randame ir J. Jablonskio 1919 ir 1922 m. „Lietuvių kalbos gramatikoje": *Taigi raidės yra garsų rašmens. Raidyno rašmens eina po vienas kito tam tikra tvarka* | p. 5|.

pvz.: *akmuo, raumuo, tešmuo. Rašmenys* greta *raidžių* pradedami vartoti „Varpe“: *...neturi jokio teisingo pamato, išskyrus fanatišką neužkantą mūsų rašmenų* 1889, 18. Vyriškos giminės termino formai pritarė ir J. Jablonskis ir ją įtvirtino savo lietuvių kalbos gramatikomis.

Dabartinis *raidės* terminas spaudoje pradėtas vartoti „Aušroje“ 1883 m.: *...nutrina vašką, randa raides (litaras) išgriaužias* (262 p.), nors šiaip šiame laikraštyje ir vėliau dominavo tik *litaros*. Tik „Varpas“ nuo pat pradžios (1889) beveik ištisai vartojo *raides* (net ir skliaustuose nepridėdamas *litaros*).

Kokia šio termino kilmė?

Raidės atsiradimo istoriją reikia sieti su lenkų k. terminu *głoska* (verstu iš lot. *vocales*), kuris buvo vartojamas kaip *literos* lenkiškas sinonimas. Terminas *głoska*, be abejo, sietinas su *głos* „balsas“, su būdvardžiu *głosny*, be tiesioginės „garsus“ reikšmės, turinčiu ir perkeltinę „aiškus, akivaizdus, ryškus“ reikšmę[11]. XIX a. elementoriuose ir kalbiniuose raštuose balsiniai garsai ir rašmenys vieno kito autoriaus buvo vadinami *głoskos* vertiniu *balsėmis*. A. Baranauskui, dėsčiusiam lietuvių kalbos kursą Kauno kunigų seminarijoje (1871–1883), matyt, nepatiko *balsės* dvireikšmiškumas. Jis atkreipia dėmesį į rytų aukštaičių žodį *raidus*, savo reikšme artimą minėtai perkeltinei *głosny* reikšmei: *Koks raidus audeklas (aiškiais gražiais raštais)!* Kp. *Raidus koks raštas (ryškus, aiškiai matomas audeklo raštas)* Pl. *Katros raidūs rašteliai, tai tą imsim panelę* (*d.*) Kp. *Su akiniais labai raidu, o be akinių nematau* Dbk. A. Baranauskui *raidus* buvo gyvosios kalbos žodis: jį randame pavartotą kalbiniuose laiškuose ir kitokiuose rankraščiuose, žr. APhI94. Matyt, iš šio būdvardžio jis ir padarė daiktavardį *raidė* ir nuo 1872 m. greta *literos* ėmė vartoti savo paskaitose[12] ir laiškuose kalbininkams, pvz., 1875 laiške H. Vėberiui rašė: *Reikia gi vieno kalbomokslio, vienos rašybos ir draug parodymo, kaip lietuvininkai kiekvienos tarmės tas raides (literas) turi ištaryti*, žr. APh I76. Pirmasis apie A. Baranausko gramatikoje vartojamą *raidės* terminą parašė L. Geitleris[13].

K. Jaunius nepriėmė šio kaip ir daugelio kitų savo mokytojo naujadarų. J. Jablonskis iš pradžių vartojo *litaras* ir *raštženklius* ir tik nuo 1887 m. ėmė vartoti *raides*. Su jo straipsniais rašybos klausimais paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje šis terminas galutinai įsigalėjo.

Iš trumpos apžvalgos matome, kaip įvairiai buvo mėginama kurti lietuvišką terminą rašto ženklui pavadinti. Vieni šią sąvoką siejo su skaitymu (*skaitytinė*), kiti su raštu (*rašytinė, raštelis, rašmuo*), treti su balsu (*rodbalsė, balsrodė*, t. y. ženklas, kuris rodo balsą). Aiškiausiai sąvoką išreiškia *raštženklis* – rašto ženklas. Nors šis terminas ir populiarios darybos, bet truputį ilgokas ir nelabai sklandus ištarti.

[11] J. Karłowicz, Słownik języka polskiego, Warszawa, 1900, I, p. 845. Be to, *głoska* buvo vartojama ir spaudmenų reikšme, žr. ten pat, p. 844.

[12] Tai patvirtina jo mokinio K. Jauniaus rankraštinis straipsnis „Apei garsnius“, rašytas 1873 m. Jo pradžioje greta naujadaro *balsrodis* pateikiama ir *raidė*, žr. K. Jauniaus rankraščius Respublikinėje bibliotekoje F23–16, p. 95.

[13] Žr. L. Geitler, Litauische Studien, Prag, 1875, p. 105. L. Geitleris lankėsi pas A. Baranauską 1873 m. Taigi *raidės* terminas sudarytas dar prieš šiuos metus. Pradžioje A. Baranauskas vartojo iš vokiškų žodynų paimtą *Buchstabe* atitikmenį *raštelis: Kiekvienas balsas turi savo raštelį, arba literą; Raštelių lietuviška kalba saviems žodžiams reikalauja 39; Balsiniai rašteliai esti.* Žr. „Mokslas lietuviškos kalbos“ (p. 2–3) – seminaristo J. Lideikio rašytų lietuvių kalbos paskaitų užrašai Respublikinės bibliotekos rankraštyne PR25.

Patogesni vienašakniai terminai *rašmenė*, *rašmuo*. Tačiau įsigalėjo nors ir ne visai motyvuotas, bet patogus ir Baranausko vertinys *raidė* greta platesnio *rašmenų* termino.

Kurios nors kalbos raidžių visuma iš pradžių buvo vadinama tarptautiniu žodžiu *alfabetas*[14] ir lenkų kalbos *abecadło* perdirbiniu *abėcėlė*[15]. J. Jablonskis savo rašybos straipsniuose taip pat vartojo alfabeto[16] terminą ir tik 1919 ir 1922 m. „Lietuvių kalbos gramatikoje" pateikia tinkamą šiai sąvokai lietuvišką terminą – priesaginį vedinį *raidynas*: *Visos raidės, draugėn suimtos, vadinasi abėcėlė, arba raidynas* (p. 5). Šis terminas, kaip tarptautinio termino *alfabetas* sinonimas, vartojamas ir dabar.

2. ***Rašyba***

K. Širvydo žodyne *ortografija* verčiama rašymo mokslu pagal lenkų *pisania nauka* SD296. Pradėjus kurti lietuviškus gramatikos terminus, bene pirmasis šios sąvokos lietuvišką atitikmenį yra sudaręs lietuvių botanikas J. Pabrėža. 1843 m. spaudai parengto veikalo „Taislius auguminis" pratarmėje randame naujadarą *raštūnė*: „*Apeij rasztuuny* / pisownia, lot. orthographia /, *kokios ćźe jemiaus*. Žemaytiu *rasztuuny tór sawa iipatingumus*..." Tačiau šis veikalas liko nespausdintas iki 1900 m., ir Pabrėžos terminas paplisti negalėjo. Be to, priesagos *-ūnė* vedinių nedaug, daugiau yra priesagos *-ūnas* vedinių, reiškiančių nomina agentis. Taigi *raštūnės* terminas ortografijos sąvokai reikšti nebuvo tinkamas.

Todėl kurį laiką buvo tenkinamasi pažodiniais ortografijos vertiniais. Tai daryti skatino ir rusų *правописание*, vokiečių *Rechtschreibung* pavyzdžiai. J. Juška vartojo *statrašymą*, žr. „Kalbos lietuviško liežuvio ir lietuviškas statrašymas, arba ortograpija" (1861). Toks sudurtinis daiktavardis nebūdingos darybos: būdvardžio ir daiktavardžio dūrinių dėmenys dažniausiai be priesagų, pvz., *juodžemis*, *blogmetis*, iš naujadarų: *juodraštis*, *švarraštis*, *greitraštis*. Įmanomesnės darybos buvo K. Jauniaus vertinys *statrašas*[17]. Greta šio vertinio J. Basanavičius „Aušroje" pridėjo dar ir *tiesraštį*: *Mūsų statrašas (tiesraštis, ortograpija) yra Šleikerio pastatytasis* 1883, 120. „Varpe" V. Kudirka vartojo moteriškos giminės formą *statraša*: *...uždraudimas lotyniškos statrašos* 1889, 18. Ten randame ir būdvardį *statrašiškas*: *Statrašiškų klaidų išrodyti neapsiimu* 1889, 133.

Visi šie vertiniai, nors ir nevienodai peiktini formaliu komponentų sudėjimo atžvilgiu, savo pirmojo dėmens semantika ortografijos sąvokai reikšti netinka: tiek stačias, tiek tiesus rašymas neišreiškia taisyklingo rašymo nurodymų, taisyklių. Matyt, dėl to A. Baranauskas ėjo kitu keliu: nepritaręs J. Juškos *statrašymui*, iš veiksmažodžio *rašyti* jis sudarė priesaginį daiktavardį *rašyba*. Priesagos *-yba* daiktavardžiai (dažniau daugiskaitiniai) yra seni lietuvių šnekamosios kalbos žodžiai, savo reikšme artimi priesagos *-imas* vediniams: *derybos*, *lažybos*, *šėrybos*, *dalyba*, *gamyba* ir kt.

---

[14] Žr. „Varpas" 1889, 18; J. Basanavičius, Prie historijos musun rašybos, Tilžė, 1899; A. Jakštas, Mūsų alfabeto klausimas, Kaunas, 1914.

[15] Tiesa, šis žodis ilgą laiką reiškė skaitymo rašymo mokslo pradmenis, žr. SD198. Tokią reikšmę *abėcėlė* turėjo ir XIX a. Tą matome iš elementorių antraščių, pvz. S. Daukanto (1842).

[16] Žr. Jablonskio raštai, III, p. 7.

[17] Šį terminą K. Jaunius vartojo laiške A. Juškai 1879. III. 6: *... jei noram ištraukti visą naudą iš Tamstos dainų, būtinai reik įvesti į anų statrašą dar du raštženkliu...; Sulyginus statrašus mūsų rašytojų...*, žr. LTI550.

Todėl šis A. Baranausko naujadaras[18] buvo suprantamas ir priimtinas terminu. Kaip *ortografijos* atitikmenį *rašybą* jis vartojo lietuvių kalbos paskaitose[19], 1875 m. laiškuose H. Vėberiui: *Kad Tamstai lengviau būtų mano gromatos skaityti ir suprasti, pasakysiu apie savo rašybą (orthographia)*, žr. APh174, ir Boduenui de Kurtenė (1876 m.), žr. LTI417. Kiek paabejojęs priėmė šį savo mokytojo naujadarą ir K. Jaunius ir vartojo jį lietuvių kalbos paskaitose[20].

Spaudoje *rašybos* terminą pirmą kartą pavartotą randame 1883 m. „Aušroje". Redaktorius J. Šliūpas pasiaiškina: *Rašyba 5. numerio „Aušros" raiba ne per mano kalčią* 1883, 296. *Rašybos* terminas „Aušroje" kurį laiką buvo vartojamas (žr. 1884, 26, 149, 243, 388, 421) pramaišiui su *statrašu* 1884, 211 ir *statrašymu* 1884, 252. Nuo *statrašas* palyginti greitai prie *rašybos* perėjo ir „Varpas". Čia šį terminą įtvirtino ir išpopuliarino J. Jablonskio straipsniai rašybos klausimais: „Dar keletas žodžių apie mūsų rašybą" (1893, 8–10), „D-ro J. Basanavičiaus rašyba" (1894, 71–72). Pirmą kartą J. Jablonskis *rašybos* terminą pavartojo bene „Aušroje" 1884 m., žr. 149 p. Tik *rašybos* terminas vartojamas ir J. Basanavičiaus apybraižoje „Prie historijos musun rašybos", Tilžė, 1899.

Beįsigalint *rašybos* terminui, buvo mėginta kurti dar ir kitokių naujadarų. Vieną iš tokių – *rašyseną* dėl priesagos netikumo šiai sąvokai vadinti tuoj sukritikavo J. Jablonskis[21]. Kitas – *rašmena* buvo vartojamas tik J. Šoparos gramatikėlėje „Trumputis lietuviškai rusiškas kalbomokslis" Vilnius, 1906.

Į žodynus *rašybą* pirmą kartą[22] įdėtą randame tik A. Lelio „Lenkų ir lietuvių kalbos žodyne" (1912) kaip *ortografija* ir *pisownia* atitikmenį.

3. *Žodynas*

Pirmieji lietuvių kalbos spausdinti ar rankraštiniai žodynai buvo vadinami nelietuviškais vardais, dažniausiai lotyniškais ar graikiškais. K. Širvydas pavadino „Dictionarium trium linguarum" (1620), F. Hakas – „Vocabularium Lithuanico-Germanicum et Germanico-Lithuanicum" (1730). XVIII a. nežinomo autoriaus žodynas vadinamas „Clavis Germanico-Litvana". P. Ruigys savo žodyną pavadino „Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon" (1747), J. Brodovškis – „Lexicon Germanico-Litvanicum et Litvanico-Germanicum".

XIX a. pradžioje lietuvių susipratusiems inteligentams, susirūpinus lietuvių kalbos ugdymu ir teisėmis ir pradėjus rašyti jos žodynus, prireikė ir lietuviško termino tokiam leksikografiniam darbui pavadinti. Bene pirmasis lietuvišką *słownik* ati-

---

[18] Tiesa, Rytprūsių lietuvių šnekamojoje kalboje buvo vartojama daugiskaitinė forma *rašybos* „testamento, palikimo" reikšme, pvz.: *zuikelio rašybos*. Tačiau šį žodį randame užfiksuotą tik K. Jurkšaičio pasakų rinkinyje (Litauische Märchen und Erzählungen, 1898, p. 40) ir vertimuose „Tiesos prieteliuje" (1880–1882), žr. A. Bezzenberger, Litauische Forschungen, 1882, p. VII ir 162. Kaip matome, jis buvo paskelbtas vėliau ir A. Baranauskui, tikriausiai, buvo nežinomas.

[19] Žr. Kalbomokslis lietuviszkos kalbos, Tilžė, 1896, p. 5.

[20] Žr. Lietuviškas kn. Jaunio kalbomokslis (1897). Tačiau 1879.III.6 laiške A. Juškai vartojo dar *statrašo* terminą, žr. LTI550.

[21] Žr. Jablonskio raštai, III, p. 12. *Rašyseną* šiai sąvokai vadinti pavartojo M. Kuprevičius, išspausdinęs straipsnį „Ar reikalinga mūsų rašysenai y", žr. „Varpas" 1894 m., nr. 4.

[22] *Rašybą* randame ir M. Miežinio žodyno (1894) leidėjų prakalboje, bet ten jis vartojamas „raštų, literatūros" reikšme: *...ačiū pagalbai mylėtojų latviškai lietuviškos rašybos ir kalbos...* Pačiame žodyne *rašybos* termino dar nėra.

tikmenį (nes dažniausiai buvo rašomi lenkų-lietuvių kalbų žodynai) sukūrė Kajetonas Nezabitauskis (1800–1876). Dar studijuodamas Vilniaus universitete, jis buvo pradėjęs rašyti lenkų-lietuvių kalbų žodyną ir pavadino jį *žodinyku*[23]. Be to, šį terminą randame ir prie jo 1824 m. išleisto elementoriaus „Naujas mokslas skaitymo" pridėtoje lietuviškų knygų bibliografijoje. Ten jis žodynus vadina *žodininkais*, arba *surinktžodžiais*. Šie terminai nevienodo gerumo. *Surinktžodis* dėl savo darybos visiškai netinka žodynui vadinti, todėl jo, rodos, niekas daugiau ir nevartojo. *Žodininkas* irgi ne visai tinkamas. Šios priesagos vediniai dažniausiai žymi asmenis, kartais ir vietą. Taigi vieta, kur surašyti žodžiai, yra *žodininkas*.

Žodininko terminą savo žodyne vartojo dar D. Poška: „*Del jūsų, broliai, rašau žodininką*" (I d., 163 p., pats žodynas pavadintas lenkiškai), J. Juška „Kalbose lietuviško liežuvio" (1861) ir A. Baranauskas savo kalbinės veiklos pradžioje, žr. APh171. *Žodininku* savo rankraštinį lietuvių-lotynų-lenkų žodyną pavadino ir D. Sutkevičius „Żodininkas Letuwiszkay-Lotiniszkay-Lenkiszkas" (1848).

Trumpesnį būdvardinės darybos terminą *žodinis* randame vartojant S. Valiūną laiške D. Poškai „Rašančiam lietuvišką žodinį" (1826) ir L. Ivinskio rankraštiniame lenkų-lietuvių kalbų žodyne kaip *dykcijonarz* atitikmenį.

Sudurtiniu naujadaru *žodrodis* S. Daukantas pavadino prie „Istorijos šventos" (Epitome historiae sacrae) vertimo (1838) pridėtą žodynėlį: *Żodrodys toie kningeliee essontiû žodiû*". Jo lenkų-lietuvių kalbų žodyno rankraštyje *dikcijonarz* paliktas be atitikmenų. A. Juška savo žodyną pradžioje buvo pavadinęs taip pat *žodrodžiu*, bet vėliau šį naujadarą pakeitė *žodininku*[24]. Tikrai, pagal savo darybą *žodrodis* yra per siauras žodis vadinti žodynui.

F. Kuršaitis vokiečių-lietuvių kalbos žodyne (1870) terminams *Lexicon* ir *Wörterbuch* pateikė verstinius atitikmenis *žodinės knygos*, *žodknygės*.

Kaip atsirado *žodyno* terminas?

Šis naujadaras buvo sudarytas dar XIX a. pirmojoje pusėje. *Dictionarium* lietuviško atitikmens reikėjo ir pirmajam lietuvių botanikui Jurgiui Pabrėžai, parengusiam lietuvišką botanikos terminų žodyną ir augalų vardyną. *Žodyno* terminą randame jo veikalų pavadinimuose: *Żodyyns augmynićźyynis* – Dictionarium botanicum (1834) ir *Żodyyns Biiluu Augmyniczyyniu Lotiin-žemaytyyniu* (t. y. augalų vardynas), parašytas prieš 1843 m.[25] Tiesa, šie J. Pabrėžos darbai nebuvo išspausdinti, bet *žodyno* terminas paplisti galėjo ir per asmeninius kontaktus. Be to, M. Valančius „Žemaičių vyskupystėje" (1848), aprašydamas mokytus vyrus, išvardija keletą J. Pabrėžos botanikos veikalų. Tarp jų minimas ir „*Żodyns Biluu Augminiczyniu lotin-žemajtiniu*"[26].

Žodyno terminas, kaip gerai sudarytas vedinys, atrodė priimtinas leksikografui Mikalojui Akelaičiui. 1856.IX.25 laiške M. Valančiui, rašydamas apie sumanytą rengti lyginamąjį lietuvių kalbos žodyną, net motyvuoja, kad šis terminas esąs ge-

---

[23] Žr. A. Janulaitis, Kiprijonas Juozas Zabitis-Nezabitauskas, Kaunas, 1931, p. 70; Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija, II, 1968, p. 691.

[24] B. Tolutienė, Antanas Juška leksikografas, – „Literatūra ir kalba", V, Vilnius, 1961, p. 153.

[25] Žr. Jurgis Pabrėža (1771–1849), Vilnius, 1972, p. 98. Dėl *žodyno* termino rašybos žr. Z. Jonikaitės str. „Apie J. Pabrėžos botanikos veikalų rašybą" cituojamoje knygoje (p. 62–65).

[26] M. Valančius, Raštai, II, Vilnius, 1972, p. 275.

resnis už *žodinį*; Vadinu „Żodinas“, ne Żodinis, kajp nor Walleniawicze ir Iwinskis; nes sakom – *karklis, karklinas, puszis, puszinas*: už tataj ir *żodis – żodinas*[27].

M. Akelaitis *žodyno* terminą galėjo perimti iš J. Pabrėžos veikalų, nes iš jo rankraščių savo žodynams buvo išsirašęs (tiesa, nežinia kuriais metais) lietuviškų augalų pavadinimų sąrašą „Rodykle wardų sawiszkųjų, kaip kores augimes wadina Żemajtiai“[28]. Be to, M. Akelaitis turėjo ir „Žemaičių vyskupystę“ (1848), kurioje minimas J. Pabrėžos veikalas su *žodyno* terminu antraštėje[29]. Deja, nė vienas M. Akelaičio rengtas žodynas nebuvo išspausdintas.

Pirmasis spausdintas leksikografinis darbas, pavadintas *žodynu*, buvo Mykolo Miežinio „Lietuviškai-latviškai-lenkiškai-rusiškas žodynas“, parašytas 1868 m. ir perėjęs per daugelį rankų ir svarstymų, kol buvo išleistas 1894 m. Tilžėje. M. Valančiaus pavestas, 1875 m. žodyno rankraštį peržiūrėjo ir A. Baranauskas[30]. Jam taip pat atrodė priimtinas *žodyno* terminas, ir jį randame vartojant laiškuose. 1876.I.14 laiške H. Vėberiui rašė: *Skaitydamas žodyną* (Wörterbuch) *J. M. kunigo Miežytovičo, atrandu kone visas patarles, tas pačias kaip ir surinkime V. V.*, žr. APh185. Šį terminą randame ir 1876.V.4 laiške Boduenui de Kurtenė: *...iš paties rudenio Jo Mylista Vyskupas liepė peržiūrėti, ar geras žodýną* (lexicon) *lietuvišką, lenkiškai, latviškai ir ruskai išverstą kunigo Mykolo Miežinio*, žr. LTI417. Ankstesniame laiške H. Vėberiui (1875.X.4) dar vartojo *žodinyko* terminą: *...buvo atkakęs Kaunan P. Kuršaitis iš Karaliaučiaus palygintų žodinyko Mielkio su kalbamąja gyvąja kalba mūsų šalies*, žr. APh171. Vadinasi, A. Baranauskas savo paskaitose ir laiškuose populiarino gerai sudarytą *žodyno* terminą.

Žodynų istorija rodytų, kad *žodyno* terminas galėjo būti perimtas jų sudarinėtojų iš vienas kito asmeninių kontaktų ar kitokiais būdais. Tačiau M. Akelaitis ir M. Miežinis galėjo *žodyno* terminą sudaryti ir savarankiškai, dėl įvairių priežasčių ir nežinodami visų jau esamų tam reikalui lietuviškų terminų sinonimų. Jei yra taip buvę, tai tik rodo *žodyno* termino tinkamumą šiai sąvokai reikšti.

Žodyno termino tinkamumą remia ir galimi sudaryti išvestiniai terminai. Keletą jų randame ir M. Miežinio žodyne: *žodyninis* „словарный“, *žodinykas* „составитель словаря“, *žodinykystė* „словесность“.

Beje, dabar *žodynas* vartojamas ir kita reikšme – „kurios nors kalbos, tarmės, rašytojo ar šiaip žmogaus vartojamų žodžių visuma“.

Žodyno terminas tiko ir K. Jauniui. 1879.III.6 laiške A. Juškai jis rašė: *Girdėjau neseniai nu alsėdiškio jaunikaičio, kaip darbiai rašai Tamsta milžinišką mūsų kalbos žodyną*, žr. LTI549.

Galutinai *žodyno* terminą įtvirtino „Aušra“, pradėjusi jį vartoti nuo pat pirmojo numerio: *...Miežitavičius ... turįs jau gatavą žodyną* 1883, 20; *Šitas žodynas* (t. y. F. Kuršaičio) – *yra naujausias ir šiandie dar geriausias* 1883, 88.

Taip XIX a. pabaigoje greta daugelio naujų lietuviškų terminų įsigalėjo *raidė, rašmuo, rašyba* ir *žodynas*.

A. Balašaitis

---

[27] Žr. Tauta ir žodis, III, Kaunas, 1925, p. 293.

[28] Žr. J. Kruopas, M. Akelaitis leksikografas, – Iš lietuvių leksikologijos ir leksikografijos, Vilnius, 1970, p. 172–173.

[29] Žr. ten pat, p. 160.

[30] Žr. V. Biržiška, Lietuvių bibliografija, Kaunas, 1929, p. 905.